

Az 1956-os forradalom jelentés-változatai – az 50. évfordulón túl Esemény és struktúra

A történeti események illetve különféle struktúrák a világszerte a történetelméleti gondolkodás egyik legfontosabb tárgyai. Magyarországon legutóbb Gyáni Gábor 2011-es akadémiai székfoglalója foglalta össze e gondolkodás legfontosabb irányait és eredményeit.¹ Fernand Braudel, Reinhart Kosseleck, William H. Sewell Jr. és mások nyomán a történelmi esemény fogalmát a következőképpen határozta meg: a történeti esemény először is az elemi események meghatározott sorozata (szekvenciája), másodszor már a kortársak (majd a későbbi elbeszélők is) kellően jelentősnek tartották, végül amely kiváltja a struktúrák tartós átalakulását. A német fogalomtörténet legnagyobb mestere, Kosseleck szerint a vizsgálódás kétfajta tárgyához meghatározott beszédmódok tartoznak: az eseményekhez az elbeszélés, a struktúra ábrázolásához a leíró (elemző) beszédmód.

A történeti esemény tehát, összegezte Gyáni, nem kifejezetten pontszerű történés, hanem kaotikus esemény eseményepizódok együttese – amely utólag ölti csupán magára a teleologikus meghatározottság jellegét. A cselekmények összefonódó és egymást követő sorozata rövid időtartamú történés, az eseményszekvenciák viszont elhúzódnak az időben. A *történelmi jelentőséget* viszont nem feltétlenül és nem is mindig a történelmiként feltüntetett cselekmények primer ágensi tapasztalata, sokkal inkább egy hosszabb vagy rövidebb *konceptualizálási folyamat* teremti meg, amit az eseménysor indít útjára. E folyamat során értékelődik úgy, hogy az adott esemény döntő módon változtatta meg fennálló struktúrákat; *ebből* következtenek vissza az esemény kivételes jelentőségére és sajátos jelentéstartalmára. Ez a konceptualizálási folyamat azonban nem csupán utólagos, vagyis egyáltalán nem választja el hosszabb időtartam az eseményszekvenciától. Lényegében egyidejűleg megindul – a történelmi ágensek olykor cselekedik történelmi jelentőségének tudatában teszik, amit tesznek (utólag úgy fest: lényegesen gyakrabban érzik így, mintsem a konceptualizálási folyamat későbbi szakaszai megerősítenék ezt a kortársi/ágensi meggyőződést...)

A esemény történeti jellege szempontjából Gyáni döntő jelentőségűnek a struktúrák döntő, tartós megváltoztatását tartja. Ennek eldöntése szempontjából lényeges a struktúrákról szerzett tapasztalatok különbsége az események tapasztalatától. A rendszerek tapasztalata az életvitel egyéni és közösségi stratégiáiban nyilvánul meg, a diszpozicionális tapasztalat közegében, ami a múltbeli mentalitások történeti megismerése révén tárul fel az utókor számára.

A jelen tanulmányban ez az imént vázlatosan ismertetett szempontrendszer szolgál értelmezési keretként az 1956-tal kapcsolatos történeti feldolgozó munka legutóbbi fázisának szemrevétele során. Abból indulunk ki, hogy az utolsó kerek évforduló, amely ráadásul a félévszázados volt – s amelynek korunk időszemléletében mintha különös, kitüntetett jelentősége lenne – mintegy összefoglalta az 1956-tal kapcsolatos historiográfiai fordulat, 1989 óta lezajlott változásokat.² Arra keresünk választ, hogy az utóbbi években egyrészt a

¹ Gyáni Gábor: Történelmi esemény és struktúra: kapcsolatuk ellentmondásossága. *Történelmi Szemle*, 2011. 2. sz. 145–162.

² Ezekről a változásokról, illetve a 2006-os évforduló historiográfiai tendenciáiról próbáltam áttekintést adni két rövid szövegemben, lásd Rainer M. János: Az 1956-os forradalom ötvenedik évfordulója. Történeti emlékezet – kíséretel számvetésre. In Gábor György et al. (szerk.): *A párizsi toronyőr. Kende Péter 80. születésnapjára*. Budapest, 2007, Pallas, 498–515., ill. Rainer M. János: Az 1956-os forradalom történetírása Magyarországon 1989 után. In Ihász István – Pintér János (szerk.): *Történelmi Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történelem Társulat Évkönyve 7. sz.* Budapest, 2007, Magyar Múzeumi Történelem Társulat, 85–90. Lásd továbbá Pajkossy Gábor alapvető összeállítását: *Ötvenhatról ötven év múlva. Könyvek és tudományos konferenciák 1956-ról*. BUKSZ, 2006. 4. sz. 350–359., valamint az 1956-os Intézet áttekintését: *Ötvenhat az ötvenedikén. Kritikai*

historiográfiai fordulat, másrészt az utolsó kerek évforduló óta milyen tendenciák érvényesülnek az esemény szekvenciájának részleteit feltárni igyekvő történetírásban. Ugyancsak ebben az időkeretben vizsgáljuk meg azt a kérdést, hogy a jelenig tartó, tehát jelen pillanatban éppen 56 éves konceptualizációs folyamat alapján, illetve az ágensi (egykorú és nem egykorú) tapasztalatok alapján 1956 vajon *történelmi esemény-e (egyáltalán)*? Ha pedig a válasz igen – miben látják *ma* (vagyis az utóbbi években) 1956 struktúraátalakító szerepét a konceptualizálási folyamat résztvevői? Hol, mikor, mennyiben változtatta meg 1956 a Magyarországon fennálló struktúrákat, illetve, minthogy 1956 a szovjet típusú rendszerekben lezajlott egyik legnagyobb méretű társadalmi megmozdulás, miben változtatta meg magát a szovjet típusú rendszert.

Az 1989-es historiográfiai pillanatot nagyon pontosan ábrázolja az a konferencia-jegyzőkönyv, amelynek különleges jelleget kölcsönös, hogy annak idején éppen az Országos Széchényi Könyvtár adott helyt az eseménynek. Az 1991. júniusában tartott háromnapos tanácskozás volt az addigi legnagyobb *hazai* tudományos esemény a magyar forradalom témakörében. Tizenhárom országból negyvennégyen tartottak előadást, több nemzetiség és igen különböző politikai és történetírói módszertani beállítottságok képviselőiben.³

1989-hez köthető az úgynevezett *levéltári forradalom*, vagyis a jelenkori történeti dokumentáció (pontosabban annak igen fontos részei) hozzáférhetővé válása. Ezt a helyzetet a szovjet rendszerű országok rendszerváltásai és a Szovjetunió megszűnése (nota bene, a tanácskozás idejében még létezett!) tette lehetővé. Az új elsődleges források – a politikai döntéshozatal lenyomatai – elsősorban az *esemény(szekvencia)* megismerésének legfontosabb (vagy akkor annak tartott) hiányzó láncszemeit, a magyar forradalom *nemzetközi, azon belül is elsősorban diplomáciai kontextusát* világították meg. Ugyaakkor váltak hozzáférhetővé az egész 1956-os történet szempontjából legfontosabbnak tűnő, kizárólag hazai levéltári források, a forradalom utáni megtorlás iratai. 1989 egyik legfontosabb változása tehát az eseménysor megismerése szempontjából az új források jelensége volt.

1989 kétségkívül új helyzetet teremtett arra vonatkozólag, hogy mi volt a magyar forradalom szerepe a fennálló struktúrák változásaiban. A forradalom korábbi hivatalos interpretációja diszkreditálódott, és hamarosan lényegében eltűnt a közbeszédből, de a tudományos diskurzusból is. Uralkodóvá, úgy tűnt, az antitotalitárius politikai forradalom liberális-demokratikus interpretációja vált, amely lényegében az eseményekkel egyidejűleg született. Ez a konceptuális keret a Szovjetunió és a szovjet típusú rendszerek totalitárius jellegét hangsúlyozó hangsúlyozó paradigmát használta. Ugyanakkor még viszonylag jelentős volt a totalitárius paradigmát bíráló revizionizmussal rokon baloldali 1956-recepció befolyása. Ez a magyar eseményekben a kapitalizmus és liberális demokrácia meghaladására irányuló, szocialisztikus, szocialista, „tanács-„, esetleg (szocialista) „munkásforradalmat” látott.⁴

Új helyzet keletkezett az ágensi tapasztalat megismerése, illetve egyáltalán megfogalmazása területén. Magyarországon a személyes emlékezés évtizedeken keresztül teljesen egyoldalú vagy lehetetlen volt. A hosszú hallgatás, illetve a különféle tapasztalatok közötti konfrontáció hiánya után (hiszen a nyugati-emigráns emlékezések hozzáférése rendkívül korlátozott volt, s itthon csak a hivatalos álláspont kijelölt képviselői reflektálhattak rá) nagy erővel szólalt meg itthon is az addig elfojtott kortársi emlékezés. Természetesen az új helyzet konstruálta

szemle a magyar forradalom félévszázados évfordulójára megjelent művekről. http://www.rev.hu/reviews/f?p=101:12:4369901844497251:SEARCH:NO:11:P12_RECENZIO_ID:182, letöltés 2013. február 19.

³ Békés Csaba (szerk.): *Az 1956-os magyar forradalom helye a szovjet kommunista rendszer összeomlásában. Az 1991. június 13-15-én Budapesten megtartott nemzetközi konferencia jegyzőkönyve*. Budapest, 1993, 1956-os Intézet.

⁴ A konferencián e megközelítés számos híve adott elő, így például Bill Lomax vagy Cornelius Castoriadis, uo. 65-67., ill. 67-71.

emlékezet, s persze a három évtizedes kádárkori tapasztalatok szűrőjén át – bár erre akkor nagyon kevesen figyeltek fel.⁵

Végül, de nem utolsósorban 1989 fordulatot jelentett még egy vonatkozásban. Korábban, a szovjet típusú rendszer időszakában 1956-nak volt ugyan emlékezetpolitikai helye – létezett egy 1956 decembere, a kádári rezsim berendezkedése óta folyamatos kanonizált 56-kép, amelyet ezt követően nem is nagyon akartak tovább konceptualizálni. A kurzus kezdete azonban nem tartozott az emlékezetre méltó történeti események közé. Csupán a rendszerváltás közvetlenül megelőző időszakban figyelhetők meg törekvések arra, hogy 1956-ot valamiféle régi-új emlékezeti szerkezetbe illesszék.⁶ 1989-ben új emlékezetpolitikai intenciók jelentek meg, 1956 plurális értelmezési keretbe került. Bár elvileg nem volt kizárt, nem lett első számú pozitív legitimációs alap az új magyar demokrácia számára, hanem csak egy a több közül. Helyét és értelmezését nagyobb összefüggésben, a szovjet típusú rendszer (vulgo: a *kommunizmus*) emlékezetének szerkezetében kellett megtalálni. Ez a hely a kezdeti években egyértelműen az 1989-hez vezető út egyik fontos állomásának (esetleg kezdetének, drámai, korai stb. nyitányának) helye volt. 1956 egy teleologikus történet keretébe illeszkedett.⁷

Ez a feltételrendszer többé-kevésbé változatlan formában határozta meg a magyar forradalom historiográfiáját (történeti emlékezetét), nagyjából az 50. évfordulóig. A kétezres évek közepére (nagyjából 2006-ra) egyrészt jól kivethetőkké váltak az új helyzet historiográfiai eredményei, másrészt az 1989-es pillanathoz képest is új jelenségek tűntek fel a láthatáron. Az 1989-es helyzet véleményem szerint jelentős mértékben megváltozott.

A hazai történések eseményszekvenciája 1989 után számos részlettel gazdagodott. Viszonylag gyorsan, a kilencvenes évek közepére megszülettek standard ábrázolásai, leginkább hazai történészek munkái. Akárcsak 1956 korai történetírásában, a magyarországi eseménysort most is magyar szerzők „szolgáltatják”. Leghivatkozottabb munkáik természetesen az angol nyelvűek.⁸ Az 50. évfordulóra megjelent összefoglalók közül azokat, amelyek viszonylag bő elbeszélést tartalmaztak arról is, ami Budapesten és vidéken történt, ugyancsak magyar (Dalos György, Paul Lendvai), vagy legalábbis magyar származású (Victor Sebestyen) szerzők írták. Ám egyik sem akadémiai történész (írók, újságírók) – és egyik sem él idehaza. Deák István 2007-ben a tekintélyes *New York Review of Books*-ban írt review esszét a magyar forradalom 50. évfordulójára megjelent művekről.⁹ Az általa szemlézett öt mű (2006 mind)

⁵ A leghatásosabban talán Kovács András: Szórol szóra. *BUKSZ*, 1992. tavasz. 88-97. Lásd még Hanák Gábor – Kövér György: Biográfia és oral history. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 1995, Osiris-1956-os Intézet. 92-101.; Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. In uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000, Napvilág, 128-145; Tóth Eszter Zsófia: Klio és az oral history. *Múltunk*, 2000. 3. sz. 165-178.; lásd még az 1956-os Intézet 1994. február 1-ji vitáját az oral history alkalmazásáról, többek között Kemény István és Tóth Pál Péter részvételével, in: Litván György et al. (szerk.): *Évkönyv 1994*. Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 228.

⁶ Történelmi utunk. A történeti albizottság jelentése. *Társadalmi Szemle*, különszám, Budapest, 1989. Megszületésének körülményeiről lásd *Az MSZMP és az 1956-os "népfelkelés"*. http://osaarchivum.org/index.php?option=com_content&view=article&id=399%3Aaz-mszmp-es-az-1956-os-gnepfelkelesq&catid=59%3A1989&Itemid=305&lang=en (utolsó letöltés 2013. január 30.)

⁷ Erre nagyon szemléletesen utalt a fentebb említett 1991 júniusi budapesti nemzetközi konferencia (és kiadvány) címe is, lásd 3. lábjegyzet.

⁸ Közülük is kiemelkedik Litván, György (ed.): *The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression 1953-1963*. London – New York, 1996, Longman, de kivált Békés, Csaba – Byrne, Malcolm – Rainer M., János (eds.): *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. Budapest – New York, 2002, Central European University Press, amely viszonylag terejedelmes narratív részeket is tartalmaz, ám alapvetően a történések válogatott dokumentumainak kritikai kiadása.

⁹ Deák, István: Did the Revolution Have to fail? *New York Review of Books*, Vol LIV, No. 3., March 1, 2007, 46-49.

közül csak egy hazai szerző munkája (Eörsi László az Egyesült Államokban megjelent tanulmánykötete¹⁰), további kettő magyar származású, de évtizedek óta az USA-ban élnek (Charles Gati és a már említett Victor Sebestyen), kettő (Roger Gough és Erich Lessing) nem az.¹¹

A magyar forradalom már a kortársi ábrázolások szerint egyben világpolitikai illetve világtörténelmi esemény volt. Még ehhez képest is feltűnő, ahogy a nemzetközi historiográfiában a kilencvenes évektől a világpolitikai kontextus vált 1956 uralkodó elbeszélési tematikájává. Úgy is fogalmazhatnánk: a nemzetközi történetírásban *eltűnt* 1956-ból csaknem mindaz, *ami specifikusan magyar*, a világpolitika a magyar forradalom nemzetközi historiográfiájának uralkodó módjává változott. 1956 nemzetközi akadémiai történetírását jó két évtizeden át a *New Cold War History* uralta. Az irányzat a hidegháború története, elsősorban az amerikai-szovjet viszony minél szélesebb dokumentációs alapon történő, látszólag pozitívista leírására törekedett. Kezdeti uralkodó műfaja a dokumentumközlés volt, emellett igen sokat épített a legfelső döntéshozatal résztvevőinek célzott oral history interjúira.¹² Ezeket az új hidegháború-történet elsősorban a felső (és szakpolitikai) döntési mechanizmusok dokumentáris réseinek kitöltésére, valamint az informalitások világának feltárására használták. Mivel elsősorban az Egyesült Államokbeli egyetemek, kutatóközpontok és alapítványok ösztönözték, az új hidegháború-történet tematikáját meghatározta az amerikai külpolitika érdeklődésének iránya, illetve az a tény, hogy Amerika „megnyerte” a hidegháborút. Témánk szempontjából a lényeges az, hogy 1956 „besorolódott” a hidegháborús válságok, a szovjet-amerikai konfliktusok sorába. Ez a vonatkozása „maradt” érdekes, míg az, amivel túlmutatott a szovjet típusú rendszeren, érdektelenné vált. Ahogyan a hidegháború egész története, 1956 is egy teleologikus logikába illeszkedett: a folyamat „célja” az amerikaiak (illetve a nyugati liberális demokratikus politikai rendszer és a kapitalista piacgazdaság) győzelme. Ez munkál az új hidegháború-történet nagy összefoglalóiban, John Lewis Gaddis, Vlad Zubok és mások munkáiban.¹³ Ebben az akadémiai történetírásban a legbefolyásosabb 1956-ról szóló munkák megint csak nem a hazai történészek művei, hanem olyan kötetek, mint a texasi Johanna Granville-é, aki kifejezetten az 1956-ról szóló szovjet döntéshozatal történetét írta meg,¹⁴ vagy az 1956-ról (is) tanulmányok és dokumentumok sorozatát publikáló harvardi Mark Kramer művei. A magyar történészek részben már Amerikában is tevékenykedő középnemzedékéből kikerült Borhi

¹⁰ Eörsi, László: *The Hungarian Revolution of 1956: Myths and Realities*. Boulder, Col., 2006, Social Science Monographs/Center for Hungarian Studies and Publications.

¹¹ A négy mű: Gati, Charles: *Failed Illusions: Moscow, Washington, Budapest and the 1956 Hungarian Revolt*. Washington – Stanford, 2006, Woodrow Wilson Center Press – Stanford University Press; Gough, Roger: *A Good Comrade: János Kádár, Communism and Hungary*. London, 2006, I. B. Tauris; Lessing, Erich: *Revolution in Hungary: The 1956 Budapest Uprising*. London, 2006, Thames and Hudson. Sebestyen, Victor: *Twelve Days: The Story of the 1956 Hungarian Revolution*. 2006, Pantheon.

¹² A kubai válságról szóló kutatási projekt az ún. csoportos kritikai oral history sessionba magát Fidel Castrot is bevonta, lásd J. Anthony Lukas: Fidel Castro's Theater of Now. *The New York Times*, 20 January 1992, p. E 17.; Arthur M. Schlesinger, Jr., Four Days with Fidel: A Havana Diary. *The New York Review of Books*, 26 March 1992, 22–29. Egy másik példa: James G. Blight and Janet M. Lang: When Empathy Failed. Using Critical Oral History to Reassess the Collapse of U.S.-Soviet Détente in the Carter-Brezhnev Years. <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/carterbrezhnev/C-B%20-%20When%20Empathy%20Failed%20-%20Blight%20&%20Lang%20-%20jcws.2010.12.2.29.pdf> (utolsó letöltés 2013. január 30.)

¹³ Gaddis, John Lewis: *We Now Know. Rethinking Cold War History*. New York, 1997, Oxford University Press, bírálatát lásd Leffler, Melvyn P.: The Cold War: What Do „We Now Know”? *American Historical Review*, April, 1999, 501–524.; Zubok, Vladislav M.: *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. 2007, University of North Carolina Press.

¹⁴ Granville, Johanna: *The First Domino: International Decision Making during the Hungarian Crisis of 1956*. College Station, 2004, Texas A&M University Press.

László és Békés Csaba nagyon fontos és respektált résztvevői ennek a diskurzusnak,¹⁵ de az „orákulumok” természetesen amerikaiak.

A kétezres évek közepétől a magyar események szekvenciájának ábrázolásában benyomásom szerint négy újabb tendencia, vagy inkább jelenség érdemel figyelmet – az 1989 utáni másfél évtizedhez képest. Az egyik, 1956 kontrafaktuális elbeszéléseinek megjelenése valószínűleg összefügg azzal, hogy e másfél évtized neopozitívista akadémiaja nem szállított semmi igazán szenzációsnak tűnő adalékot. Tette (illetve nem tette) ezt éppen egy olyan időszakban, amikor a közelmúlt története a tömegmédiá egyik kiemelt témájává vált. A tömegkommunikáció terében megjelent az „szolgáltató” történész. E tér és nyelv rendkívül erősen leegyszerűsítő jellegét, a köznap (vagy annak vélt) gondolkodás szerkezeteit és kliséit a médiamunkások szándékosan ütköztetik az akadémiai világgal. A kontrafaktuális történetírás emellett divatjelenség is¹⁶ – természetes, hogy 1956 témájában is megjelent. Charles Gati 2006-os sikerkönyve, amely világszerte a legnagyobb figyelmet keltette az évfordulón,¹⁷ voltaképpen erre példa. Gati könyvének lehangsúlyosabb fejezete azt fogalmazta meg, hogy bizonyos feltételek teljesülte esetén a magyar forradalom „győzhetett volna.”¹⁸ Kende Péter ugyancsak 2006-ban megjelent nagyesszéje ugyancsak feltette és megválaszolta – mégpedig több elképzelt forgatókönyvvel – a *mi történt volna, ha* kérdését. Talán nem véletlen, hogy két politológusról van szó, akik könnyebben tolják félre a történettudomány klasszikus hagyományait.

Ugyancsak új tendenciát jelez az az ugyancsak az 50. évfordulóra időzített nemzetközi projekt, amely 1956-ot globális kontextusban ábrázolta – a tömeg- és elitkultúra történeteit, a gyarmatosítást, az Európai Unió előzményeit, bevonva a vizsgálódásba Ázsia és Afrika különféle térségeit, olyan új szempontokat, mint az olajkitermelés, a katolikus egyházon belüli reformok helyzete vagy a nemzetközi sport. vallás – kath. egyház, sport).¹⁹

Végül még két jelentős újdonságról kell szólni az eseményszekvenciát illetően – immár itthonról. Standeisky Éva már 2006-ra jelentős részben készen állt végül négy évvel később megjelent kötetével – megközelítéseinek újdonsága, ugyanakkor rendkívül sokszínű példatára már akkor figyelmet keltett.²⁰ Tanulmányai kifejezetten előlegeztek egy olyan monográfiát, amely a forradalom „bázisszintjén” végbement történéseket eseménytörténeti leírások helyett *problémák* (részvételi típusok, helyi hatalmi intézmények, forradalmi mozgósítás, szimbolikus cselekvéstípusok, erőszak, múlt-ismétlés stb.) mentén elemzi. 2010-ben azután kitűnt, hogy a könyv az esemény elbeszélésének valóban új rendjét alkotta meg, elsősorban az egyén, a csoport és a tömeg forradalmi viselkedése, cselekvésmintái és ideológiai mikrokonstrukciói

15 Borhi László: *Hungary in the Cold War 1945–1956. Between the Soviet Union and the United States*. Budapest–New York, 2004; Békés Csaba: *Cold War, Détente and the 1956 Hungarian Revolution*. Working paper No. 7, Project on the Cold War as Global Conflict. International Center for Advanced Studies, New York University, New York, 2002. <http://www.coldwar.hu/html/en/publications/detente.pdf> (utolsó letöltés 2013. január 30.), Békés Csaba: East Central Europe, 1953–1956. In: Melvyn Leffler–Odd Arne Westad (szerk): *The Cambridge History of the Cold War*. Vol. 1. Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2010. 334–352.

16 Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011, Osiris.

17 Gati, Charles: *Failed Illusions: Moscow, Washington, Budapest and the 1956 Hungarian Revolt*. Washington – Stanford, 2006, Woodrow Wilson Center Press – Stanford University Press.

18 Erről lásd ismertetésemet, Rainer M. János: A provokátor. *Mozgó Világ*, 2006. 10. sz. 44–48.

19 Carole Fink, Frank Hadler, Tomasz Schramm (eds.): *1956 European and Global Perspectives*. (2006; Leipziger Universitaet). A kötetről lásd Melegh Attila: A magyar és a globális ötvenes évek. *Élet és Irodalom*, LVI. évf. 42. sz. 2012. okt. 19.

20 Standeisky Éva: Esmék az 1956-os forradalomban. *Múltunk*, 51. évf. 2006. 4. sz. 186 – 222.; uő: Érzelem és értelem az 1956-os forradalomban. *Híd*, 2006. október 23–41.; uő: „Forradalom csinálta népképviseltek”. *Századok*, 140. évf. 2006. 5. sz. 1235–1287.; uő: Követett és elvetett múlt az 1956-os forradalomban. *Történelmi Szemle*, 48. évf. 2006. 12. sz. 91–119. Monografikus formában Standeisky Éva: Standeisky Éva: *Népuralom ötvenhatban*. Pozsony – Budapest, 2010, Kalligram–1956-os Intézet.

rendkívül sokrétű, a hagyományos kronológiai szemléletet teljesen felbontó módszerével. A másik új jelenség ugyancsak módszertani jellegű. 1989 után az itthon is jobbra uralkodó neopozitívista megközelítésű munkáknak is sok gondot okozott a megtorlás iratainak értelmezése és felhasználása. Abban azonban konszenzus mutatkozott, hogy ezek az iratok, noha kritikus szemléletük nagyon is indokolt, mégis nélkülözhetetlen forrásai a forradalom történetének.²¹ Az évfordulót követően elsőként Szokolczai Attila adott hangot annak a meggyőződésnek, hogy a megtorlás iratai lényegében semmilyen relevanciával nem rendelkeznek *ötvenhat* történeteit illetően. Ezek az iratok szerinte *ötvenhetes* történeteket tartalmaznak, kizárólag a megtorló gépezettel, s legfeljebb a fogaskerekei között vergődő emberekről szólnak – hogy mi történt 1956-ban, arról nem. Szokolczai egy sor eset valóságos újranyomozásával, fáradságos mikro-rekonstrukciójával „bontotta fel”, a szó szoros értelmében ízekre szedte a megtorlás dokumentumait.²² Hasonló eredményre jutott tanulmányaiban Takács Tibor, illetve M. Kiss Sándor és Kiss Réka a Tóth Ilona-perről szóló könyvükben.²³

Ami az 1989-ben előállott, 1956-tal kapcsolatos *ágensi tapasztalat*ot illeti, alighanem 2006 volt az új emlékezetkonstrukciók utolsó hulláma. A kerek évforduló erre lehetőséget adott, újabb gyűjtőprojekteket indukált²⁴, ezt követően – természetes okokból – az emlékezés primer folyamatát az egykori résztvevők emlékeinek feldolgozása és értelmezése veszi majd át. Ezen a téren a változás tehát annyi, hogy az ágensi tapasztalat rögzítése, képződése illetve a maguktól az ágensektől való beáramlása a diskurzusba megszűnik.

Az *emlékezetpolitikai intenciók* másfél évtized alatt a legkülönbözőbb legitimációs stratégiákba és konstrukciókba építették be 1956-ot. A 2000-es évek közepéig váltakozó, de inkább növekvő intenzitás jellemezte ezt a folyamatot. Ehelyütt elég csupán utalni Antall József miniszterelnök történelmi fővonalon kívüli „nagy nemzeti mítoszára”, a konzervatív-nacionalista irányba forduló FIDESZ polgári forradalom-tézisere, a magyar szocialisták hallgatására, majd Nagy Imre-emléktörvényére, Gyurcsány Ferenc kormányfő Kádár *versus* Nagy Imre tételére. A 2006-os évforduló logikus tetőpontja lehetett volna ennek a folyamatnak. Lehetett volna, de mégsem az lett – a politikai táborok évfordulós mondanivalóit nagy mértékben az aktuális konfliktusok vették át. Az akkori budapesti utcai megmozdulások számos résztvevője és a velük szimpatizáló média bőségesen élt az 1956-os párhuzamokkal és az „ismétlés” retorikájával – ez azonban inkább groteszk hatást keltett, mintsem komolyan vették volna. Ezt követően 1956 partikuláris identitásképző ereje csökkenni látszik. Lényegében egyetlen vonatkozása, a *kommunista bűnökkel* összefüggő eleven. 2010 óta úgy tűnik, 1956 helyét 1989 veszi át, amely akár megosztóbb is lehet közelsége és a széles körű személyes érintettség miatt. A sikeres rendszerváltás *versus* „zavaros idők kezdete” mindenesetre átélhetőbb, mint egy olyan esemény emlékezetéhez való

²¹ Ezt a kritikus felhasználásra iskolapéldát szolgáló Kenedi János sem tagadta a Bibó István 1957-58-as vallomásait közreadó kötetében, amelynek módszertani újdonsága ill. felvetései annak idejé sajnálatos módon jószerevével visszhang nélkül maradtak. Lásd Kenedi János (összeáll.): *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*. Budapest, 1996, 1956-os Intézet.

²² Szokolczai Attila: Szegény Jankó Pirooska. Megsemmisítő eljárás. In Germuska Pál – Rainer M. János: *Közelítések a kádárizmushoz*. Budapest, 2008, 1956-os Intézet, 279-374. (Évkönyv 2008), uő: A Köztársaság téri csata nyitánya. *Betekintő*, 2012. 2. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2012_2_szokolczai_0.pdf (utolsó letöltés 2013. január 30.)

²³ Takács Tibor: Szövegek, tények, stratégiák. A történelem és forrásai. *BUKSZ Budapesti Könyvszemle*, 2008/4. 353-362., Kiss Réka-M. Kiss Sándor: *A csalóány elszállt - Tóth Ilona tragikum*. Budapest, 2007, Kairosz.

²⁴ Ilyen a Terror Háza égisze alatt a 2010-es évek elejére létrehozott *Emlékpontok* interjúprogramprogram (<http://www.emlekpontok.hu>, utolsó letöltés 2013. január 30.), amely már az egész „kommunista korszak” emlékezetének konstrukciójára vállalkozott.

viszony, amelytől már 1989-ben is több mint három évtized választott el. Hogy az emlékezetpolitika középpontjában mi veszi át 1956 helyét, még nem teljesen világos – az biztos, hogy 1956 kikerült e pontból.

Új historiográfiai jelenség ezen a téren is megfigyelhető. Ez pedig az érdeklődés és a kutatás súlypontjának elmozdulása 1956-ról 1956 *emlékezete* (és emlékezetpolitikája) irányába. A térségre és történeti problémáira érzékenyen reflektáló oxfordi professzor, Timothy Garton Ash több cikke ezt már másfél évtizede előre jelezte.²⁵ Magyarországon az úttörő szerepét Gyáni Gábor tanulmányai játszották, ugyancsak már a kilencvenes évek első felében.²⁶ Monográfiát elsőként György Péter esztéta írt a témáról az ezredfordulón.²⁷ A kétezres évek vége felé aztán a tengeren túl is megszülettek az első könyvek, jelezve, hogy az emlékezetkutatás hulláma a kelet-európai tanulmányok területét is elérte. A Rhode Island-i Karl P. Benziger könyvének tárgya nem Nagy Imre életútja, hanem Nagy Ime emlékezete, pontosabban annak 1989-től a kétezres évek közepéig terjedő szakasza.²⁸ Az angliai Exeterben tanító James Mark az egész kelet-európai térségre terjesztette ki figyelmét, a *kommunista múlt* jelenségének tanulmányozása során. Mark vizsgálatának tárgya nem csupán az emlékhely (múzeum), a köztéri reprezentáció vagy közbeszéd vitás kérdései, vizsgálta például az önéletrajz-írás szokásait is kultúráját is.²⁹ Hagyományosabb módszert alkalmazott a 2006-os évfordulóra megjelent kötetében Glant Tibor, aki az 1956-os forradalomra való, az Egyesült Államokban lezajlott emlékezéseket vetette tartalomelemzés alá az 1956-1989 közötti időszakban.

Jelentős történeti esemény volt-e a magyar forradalom? 1989 után jó ideig a fentebb említett teleologikus történeti megközelítés magától értetődően válaszolt igennel erre a kérdésre. Amennyiben azonban a történeti jelentőség döntő tényezőjét abban látjuk, hogy változtatott-e 1956 alapvetően a fennálló struktúrákon, a válasz jóval bizonytalanabb. És bár az eddigiekben jelzett változások sem jelentéktelenek, úgy érezzük, ma ez, a forradalom egészének és jelentésének/jelentőségének az újraértelmezése az 1956-tal kapcsolatos legizgalmasabb történeti kérdés.

1989 után nemcsak Magyarországon, hanem világszerte visszaszorult, zárványokba húzódott a revizionista-baloldali-szocialista (sőt: kommunista) interpretáció az 1956-os forradalomról. Újfajta értelmezéssel már csak azért sem állt elő, mert ezekben a körökben eléggé általános az a nézet, hogy a szovjet típusú rendszerek a kapitalizmus visszásságaira inadekvát válaszokat adtak, illetve eleve meg sem valósíthatták Marx társadalomelméleti predikcióit; még szocializmusok sem voltak, nemhogy kommunizmusok. Ezzel együtt elismerik és pozitív jelentést tulajdonítanak az erre irányuló intencióknak. Mivel 1956-nak nehéz lenne *általában* ilyeneket tulajdonítani, a marxizáló baloldali történészek elsősorban az esemény leírásának egyik vagy másik vonásáért *harcolnak*. Számukra ezek nem is annyira szorosan vett történeti (faktológiai) kérdések, inkább politikaz-emlékezetpolitikai jellegűek. Ilyen az 1956-os munkásrészvételnek tulajdonított különleges jelentőség (amit szerintük a liberális mainstream

²⁵ Kivált: [Hungary's Revolution: Forty Years On', *New York Review of Books*, 14 November 1996](#)

²⁶ Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000, Napvilág; továbbá tanulmányai, amelyeket 1956 emlékezeti problémáiról írt, elsősorban Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Budapest, 2007, Typotex és Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest, 2010, Nyitott Könyvműhely.

²⁷ György Péter: *A néma hagyomány*. Budapest, 2000, Magvető. Lásd erről Gyáni Gábor: 1956 elfelejtésének régi-új mítosza. *Élet és Irodalom*, 2001. XLV. évf. 6. sz. február 9.

²⁸ Benziger, Karl P.: *Imre Nagy, Martyr of the Nation. Contested History, Legitimacy and Popular Memory in Hungary*. Lexington Books, 2008.

²⁹ Mark, James: *The Unfinished Revolution. Making Sense of the Communist Past in East-Central Europe*. New Haven: Yale University Press, 2010.

tagad vagy kicsinyít), az egykorú ágensek intencióinak rekonstrukciója (akik, úgymond, a jobb szocializmusért harcoltak) és hasonlók.³⁰

A „porondon maradt” forradalomértelmezés a totalitárius paradigmából kiindulva alapvetően kétféle választ ad a magyar forradalom történeti jelentőségére vonatkozó kérdésre. Az egyik az 1989 óta folyamatos magyarázat az „56 – 89” interpretáció. Eszerint a magyar forradalom a szovjet típusú totalitárius rendszer felbomlásának hosszú, strukturális történetének kitüntetett, netalán nyitányát jelentő, mindenképpen történelmi eseménye, amely elindította és/vagy hangsúlyosan jelezte ezt a bomlásfolyamatot.

A másik szerint viszont a magyar forradalom *nem változtatta meg alapvetően a fennálló struktúrákat*. Vagy azért nem, mert azok ettől függetlenül amúgy is változóban voltak. A változások, mutatnak rá e magyarázat hívei, folyamatosak voltak Sztálin halálától, esetleg még korábbi időponttól kezdve. 1956 szerepe nem jelentős, esetleg éppenséggel (időlegesen) inkább fékezte, zavarta őket. Vagy pedig azért nem, mert a fennálló rendszer valójában egyáltalán nem változott *strukturális* szempontból. Mindkét magyarázat a szovjet típusú totalitárius rendszer poszttotalitárius vagy autoriter szakaszáról szóló elméletekre támaszkodik.³¹ Az első szerint két strukturális szakaszról van szó, de a változás oka nem valamiféle traumatikus esemény, még csak nem is az alávetett társadalmak mozgása (vagy csak részben az), hanem a totalitárius rendszerek belső logikája és az elit belátásai vezetnek az átalakuláshoz. A másik változat a totalitárius intézmények és potenciálok változatlanok, de a működtetés praxisa, stílusa más. Még a szovjet típusú rendszer hosszú válságának téziséét elfogadók között is van olyan – mint például Tomka Béla fontos munkája³² – amely lát ugyan fordulatot a rendszer történetében, de azt a gazdasági növekedés, az életszínvonal és az életminőség kvantitatív mutatói alapján hatvanas évek közepén látja. A hidegháború-történetnek is egyik fontos megállapítása, hogy 1956 megszilárdította a háború utáni európai status quot. Végül az 1956-tal kapcsolatban a forradalom transzhistóriai fogalmának használhatatlansága mellett érvelő Gyáni Gábor érvei mögött is ez meggyőződés munkál – ismeretes módon Gyáni a forradalom kifejezés helyett a *revolúció* (visszafordulás) kifejezését ajánlotta.³³

Az utóbbi másfél évtizedben a világszerte ismert román-amerikai történész, Vladimir Tismaneanu több nemzetközi projektet is szervezett a 20. század második felének világtörténelmileg fontos kelet-európai eseményeinek és jelenségeinek értékeléséről és újraértékeléséről. 1989-ről két reprezentatív tanulmánykötetet is szerkesztett (1999-ben és 2009-ben). További két könyv készült a sztálinizmusról, illetve 1968-ról. 1956 nem kapott helyet Tismaneanu tervében.³⁴

³⁰ Erre példa Krausz Tamás: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. *Eszmélet*, 94. sz. 2012, 182-244.

³¹ Ezeket tekintettem át *Bevezetés a kádárizmusba* című munkámban (Budapest, 2011, L’Harmattan – 1956-os Intézet. Lásd még Mitrovits Miklós: Megjegyzések a Kádár-korszak értelmezéséhez és vitás kérdéseire. *Múltunk*, 2012. 2. sz. 215-224., Ripp Zoltán: Volt-e kádárizmus? Ideológia és praxis. In Földes György – Mitrovits Miklós (szerk.): *Kádár János és a 20. századi magyar történelem*. Budapest, 2012, Napvilág, 43-68.

³² Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig*. Budapest, 2011, Akadémiai.

³³ Gyáni Gábor: Forradalom, felkelés, polgárháború. 1956 fogalmi dilemmái. In Gyáni Gábor–Rainer M. János (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Budapest, 2007, 1956-os Intézet, 25–37.

³⁴ Tismaneanu, Vladimir (ed.), *The Revolutions of 1989*. London, 1999, Routledge; Tismaneanu, Vladimir (ed.): *Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*. Budapest, 2009, CEU Press; Tismaneanu, Vladimir (ed.): *Promises of 1968. Crisis, Illusion, and Utopia*. Budapest – New York, 2011, Central European University Press; Tismaneanu, Vladimir – Iacob, Bogdan C. (eds.): *The End and the Beginning. The Revolutions of 1989 and the Resurgence of History*. Budapest – New York, 2012, Central European University Press. 1956 mellőzése aligha nemzeti elfogultság Tismaneanu részéről, aki az általa

Véleményem szerint mindez nem jelenti azt, hogy az egykori 1989-es paradigma valamiféle revíziójaképpen most minden gond nélkül jelenthetnénk ki: 1956 nem volt jelentős történelmi esemény. Magam is úgy vélem, hogy a magyar forradalom nem változtatta meg a fennálló struktúrákat, a nyolcvanas évek végének nagy változásait tudományos elemzéssel nem lehet visszavezetni, nem lehet problémák nélkül *levezetni* az ötvenes évek közepi eseményből. Ha 1956 a struktúrákat *tartósan* nem is, de a struktúrák *tapasztalatát* (vagyis a mentális keretet, a diktatúrát, mint lélektani állapotot) megváltoztathatta. Ez a tapasztalat, mint korábban utaltam rá, az életvitel egyéni és közösségi stratégiáiban nyilvánul meg, (történelmi tapasztalat) a diszpozicionális tapasztalat közegében, ami a múltbeli mentalitások történelmi megismerése révén tárul fel az utókor számára.

A fennálló struktúrákkal való együttélésre való berendezkedés egyik alapvető tényezője, hogy a társadalom a rendszert tartósnak vagy időlegesnek gondolja. Minden jel szerint *ebben* 1956 Magyarországon – és ez kétségkívül (élet)stratégiai kérdés – változást hozott. Ugyanakkor, paradox módon, a fennálló struktúrák saját erőből változtathatósága valószínűleg sohasem látszott elérhetlenebbnek, mint 1956 előtt pár évvel. 1956 átélése azt jelentette, hogy egyrészt a változtatás *lehetséges*, másrészt, hogy végső fokon, saját erőből, a nagyhatalmak ellenében/segítségére híján *mégis lehetetlen*. A disszonáns élmény nemcsak a stratégiai változást indukálta – mindkét oldala mélyre rejtett társadalmi tapasztalatként raktározódott el. Hasonló tapasztalatként képzelhető el magának a változásnak a szekvenciája (sorrendje, mi következik mi után), a változások feltételrendszere, így a nemzetközi beágyazottság/kiszolgáltatottság tudata – ami egyébként már kész konceptualizációs keretekbe illeszkedett. Mindez azonban egyelőre nem több, mint feltételezés, hipotézis, ha tetszik, kutatási program 1956 történelmi jelentőségére, az esemény történelmi jellegére vonatkozóan.

vezetett román állami történészbizottságba, amely a kommunizmus történetét dolgozta fel, magyar al csoportot szerveztetett, s a bizottság jelentése külön fejezetben foglalkozott a nemzetiségi diszkriminációval.